

ЙОРДАН АЛЕКСИЕВ (Велико Търново)

ОБРАЗОВАНИЕТО НА СТОЛИЧНОТО НАСЕЛЕНИЕ

Обучението през Средновековието е дейност, присъща преди всичко на манастирите. През Първото българско царство големите столични и крайстолични манастири се оформили като центрове на културно-просветния живот на държавата¹. Тези традиции били продължени от манастирите през Второто българско царство. На хълма Царевец, основната крепост на столицата Търновград, през последното десетилетие са разкрити четири манастирски ансамбъла. Намерените в тях материали се свързват и с образованието: абecedари върху малки варовикови блокчета и железни стила (писала). Подобни материали са открити също в манастира при църквата „Св. Димитър“ и църквата „Св. апостоли Петър и Павел“ (абecedари върху колоните на църквата). В значително по-големи мащаби просветната дейност и обучението в „четмо и писмо“ са характерни за манастира „Великата лавра св. Четирисет мъченици“ и големите крайградски манастири, разположени в близката околност на столицата: Килифаревския манастир², манастира „Св. Богородица Одигитрия“ на хълма Света гора³, манастира „Св. Троица“, свързан с книжовната и просветна дейност на Евтимий и неговите следовници. Те се ползували с изключително голяма популярност и привличали ученици от всички краища на българската държава. От „Похвалното слово за Евтимий“ научаваме, че „множество хора — не само от български род, които той имаше за свои по апостолски жребий, но и от всички страни — на север до Океана и на запад до Илирик — биваха привличани от светостта на този мъж . . . Защото кой народ, сроден с българския по реч, не прие неговите писания, неговите учения, труд и потта на този . . .“⁴

Освен при манастирите училища имало и при енорийските църкви⁵. Обучението в манастирските и прицърковните (енорийски) училища се водело от образовани хора — даскали и граматичи, които имали за задача да научат своите ученици да четат и пишат.

¹ П. Георгиев. Старобългарски писала от Плиска и Преслав. — Археология, 22, № 3, 1980, с. 43 сл.

² Я. Николова. Археологически проучвания на Килифаревския манастир. — В: Търновска книжовна школа. Т. 2. С., 1980, 435—442.

³ П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 189.

⁴ Пак там, с. 197.

⁵ В. Гюзелев. Образование и грамотност в България през XIII—XIV в. — ИПр, 1983, 34, с. 23.

Обучението на децата започвало обикновено, когато те били на 6—7-годишна възраст⁶. Основните църковни книги при началното обучение в грамотност (т. нар. елементарна грамотност) били псалтир, молитвеник, часослов, апостол. Те се четели от учениците и разяснявали от учителя⁷. Според традиционната система учителят написвал върху дъсчица (панакида) буквите от азбуката, а учениците повтаряли след него: най-напред се стараели да ги наизусят, а след това да ги пишат. Интересни подробности за процеса на обучението намираме в трактата на Константин Костенечки „Разяснено изложение за буквите“. Костенечки е последовател на литературните и езиковите схващания на Патриарх Евтимий, ревностен защитник на Евтимиевата реформа⁸. Тези негови схващания намират отражение и в споменатия трактат, който отразява образователната система от Евтимиево време, т. е. въз основа на него бихме могли да възстановим системата на образование през XIII—XIV в.

„... Когато се почва, от всичките писмени знаци най-напред се пише кръстът — са заповядали [отците]. И не мисли, че това се върши току-така, а защото в началото чрез кръщението ние сме се разпънали и сме се погребали заедно с Христа. Така и тези, които започват [да учат] божествените букви, трябва най-напред всички да сложат кръста [и] да кажат „Кръсте, помагай! — според както апостолът е заповядал: „[Да ми не дава господ] да се хваля освен с кръста господен!“⁹

† а б в г д е з н ѿ і к л м н љ о п р с т у ф х

Ѡ ѡ Ѣ ѣ Ѥ ѥ Ѧ ѧ Ѩ ѩ Ѫ ѫ Ѭ ѭ Ѯ ѯ Ѱ ѱ Ѳ ѳ Ѵ ѵ Ѷ ѷ Ѹ ѹ

По-нататък Костенечки съветва: „Когато [младежът] ги изучи така отначало, тогава отново да започне така: *ч, ц, щ, ш*, та чак до *а* и до кръста (+). При това, за да ги изучи от двете страни, не е необходимо да ги казва писмено, а само устно. По този начин той ще запомни всяка буква според мястото, където е отбелязана.“¹⁰ След завършване на това обучение ученикът получавал т. нар. начална грамотност, т. е. той можел само да чете и пише, а това означавало, че е още в началото на обучението (*въз нача́лъ оуче́нѣа*)¹¹. По време на обучението се отделяло внимание и на възпитанието на децата. Те се приучавали към благопочитание, уважение към старите, послушност, благоприличие, въздържание от грехове и съблазни¹². Според Костенечки чрез образованието хората ще се приближат до „заповедта на божествените писания: „Като вървиш по пътя на усъвършенствуването“. Когато виждат, че младите по-добре проумяват писанието, тогава старите — дори без да искат, от срам сами ще подирят пътя.“¹³

Завършилите прицърковните и манастирски училища, след като увеличили книжовните си познания и опит в преписването на богослужбни и богословски книги, получавали званието „граматик“. От тях се определя

⁶ Г. Г. Литаврин. Как са живеели византийците. С., 1984, 129—130.

⁷ В. Гюзелев. Духовната култура на средновековна България през XIII—XIV в. — Теория и практика на обучението по история, 1977, № 1, с. 39.

⁸ К. К у е в. Житието на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки. С., 1983, с. 9.

⁹ П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. 2. С., 1978, с. 464.

¹⁰ Пак там.

¹¹ В. Гюзелев. Образование и грамотность..., с. 29.

¹² В. Гюзелев. Духовната култура . . . , с. 40.

¹³ П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия..., с. 463.

ли и учителите. Втората по-висока степен на обучение се състояла в четене, обясняване и тълкуване на библейски и богослужебни книги, научаване на отделни текстове и преписване. Обикновено граматичите имали дълга практика в скрипториите на манастирите и църквите¹⁴.

Много от българските книжовници и граматичи знаели до съвършенство и гръцки език — например патриарх Йоаким I, Теодосий II, Патриарх Евтимий и неговите следовници. Отлично владеели гръцкия език и някои български владетели — Иван Асен II и Иван-Александър, който преговарял спокойно с византийските пратеници през 1331 и 1351 г. Гръцкият език е изучаван навярно в някои от големите манастирски училища около столицата или в дворцовото училище в Търново, а някои от най-добрите книжовници са го изучавали във Византия и атонската Света гора. Особено нараснало значението на гръцкия език през втората половина на XIV в. във връзка с реформите на Патриарх Евтимий — „изправление книг“¹⁵.

Обичайна практика било и изпращането на млади българчета във Византия и манастирите на Света гора. От писмата на цар Калоян до папа Инокентий III е известно, че след сключването на унията (1204) той изпратил две българчета на учение в Рим: „При твоето велико светейшество изпроводиш две момчета — едното се казва Василий, а другото Витлеем. Нека бъдат дадени по негова повеля да научат в училището латинско писмо, защото тук нямаме граматичи, които могат да превеждат писмата, които ни изпращате, и когато изучат, да бъдат върнати при нашето царство.“¹⁶ От писмото на архиепископ Василий научаваме повече подробности за двете българчета — в писмо до папа Инокентий от ноември 1204 г. той добавя: „Нека знае при това Ваше велико светейшество, че ви изпровождам по повеля на господина царя две момчета, едното е син на свещеника Константина, а другото на царя, та да се изучат по нареждане на Ваше светейшество латинско писмо...“¹⁷

Българската средновековна образователна система показва своите постижения, предимства и недостатъци чрез репертоара на преводната и оригиналната книжнина и цялостната писмено-книжовна практика. Широкият и разнообразен репертоар на българската книга от XIII—XIV в., високата калиграфска, правописна и украсителна култура свидетелствуват за високото равнище на обучение и голямата възискателност в училищата и скрипториите¹⁸. Това особено важи за училищата в големите крайстолични манастири, свързани с книжовно-просветната дейност на Теодосий Търновски и Евтимий. Красноречиви са сведенията на Григорий Цамблак в „Похвално слово за Евтимий“ — „... когато пристигна там, в Търново, понеже не желаше да се издаде, той (Евтимий — б. а., Й. А.) не обърна вниманието на любочестието на ония, които чрез него се стараеха един друг да се надминат. Той не се преклони и пред молбите, и пред умолителните сълзи на богатите, а се засели в някаква пещера. Тя се намираше доста далеко от градския и всякакъв друг шум. Той издигна [при нея] храм в чест на пресветата троица, на която беше поборник. При него се събраха и *рояк ученици* (к. а. — Й. А.)... Но с що [се занимаваше]? С превеждане на божествени книги от гръцки на български... Но било защото първите прево-

¹⁴ В. Гюзелев. Духовната култура..., с. 41.

¹⁵ За реформата на Евтимий вж. Търновска книжовна школа. Т. 2. (Ученици и последователи на Евтимий Търновски.) С., 1980.

¹⁶ Ив. Дуйчев. Стара българска книжнина (СБК). Т. 2., с. 155.

¹⁷ Пак там, с. 26.

¹⁸ В. Гюзелев. Образование и грамотност..., с. 39.

дачи не познавали в съвършенство езика и учението на гърците, било защото те си служели с груб език, издадените от тях книги били несходни по реч и несъгласни по смисъл с гръцките книги и груби и нестройни откъм израз . . . и затова от тях са произлезли толкова ереси. Като унищожил толкова стари книги, този нов законодател, носейки [новите] с ръце, с които се труди, слезе от върха на планината на ума и предаде на църквата . . .¹⁹

Книжовната школа на Патриарх Евтимий си спечелила име на един от първите славянски университети в източноправославния свят, а някои от неговите ученици оказали изключително влияние върху развитието на книжовния живот в съседните славянски страни²⁰. Основните принципи на Търновската литературна школа били възприети в Русия и другите славянски страни и „България застава начело на обединението на цялата славянски писменост, което придобило огромно значение не само за България, но и за цялото южно и за източното славянство“²¹.

Столицата Търновград се оформя като най-значителния книжовен център в държавата. Големи грижи за развитието на просветата и книжовността полагали и българските владетели. В столицата са написани: *Хилендарското евангелие* (Богоизволи с усърдието на своето сърце великият Георги III Тертер I, син на великия цар Теодор Светослав, обладател на българския и гръцкия скиптър, и аз преписах това четвероблаговестие по повеля на негово царство и слава, хвала и чест на отца и сина и на светия дух и на неговото царство за премахване и опрощаване на греховете в годината 6830 I = 1322 I, индикт 5)²², *Благовестието на Йоан Богослов* („ . . . по повеля и трудолюбиво залягане на всеосвещения патриарх на богоспасения Цариград Търново и на цяла България господин Симеон това благовестие на Йоан Богослов бе преведено от гръцки на български език заедно с неговите отговори от ръката на Теотокий, наречен Псилица, в годината 6856 I = 1347/1348 I, индикт 1“)²³, *Иван-Александровият (Лаврентиев) сборник* (В годината 6856 I = 1347/1348 I, индикт 1, бе написана тази душеполезна книга за благоверния и христолюбивия, превисокия и самодържавния цар на българите и гърците Иван-Александър . . . *Защото всички божествени книги са подобни на извори с чиста вода и всеки, който пристъпва с усърдие, се насища с жива вода, която води към вечния живот* (к. а. — Й. А.) + труд и мъка на многогрешния уж свещеноиннок Лаврентий“)²⁴, *Зографският апостол от 1358/1359 г.* („ . . . спаси и помилуй твоя раб, многогрешния Младен, който . . . повели да бъде преведена тази книга, наречена деяния на апостолите . . . Тогава държеше скиптър на царството на българския престол благоверният, христолюбивият и самодържавният цар Иван-Александър и тогава течеща годината 6867 I = 1358/1359 I, индикт 13 . . . Лалое грешният . . . писа това и го преведох с помощта на моя господар Христа . . .“)²⁵, *Лествица* („В годината 6872 I = 1346/1347 I, индикт 2, биде написана тази книга с тези

¹⁹ П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово . . . , 163—167.

²⁰ По-подробно за това вж. Търновска книжовна школа (1371—1971). Т. 1. С., 1974.

²¹ Д. С. Лихачев. Предната отбранителна линия на българската държава на духа. — В: Симетрия на времето. С., 1984, с. 203.

²² П. Петров, В. Гюзелев. Цит. съч., с. 415.

²³ Ив. Дуйчев. Цит. съч., 135—136.

²⁴ Пак там, 134—135.

²⁵ Пак там, с. 153. Според проф. Й. Иванов ръкописът е бил писан за царската църква „Св. Спас“ („Възнесение“) в Търново (БСМ, 236). Вероятно Й. Иванов е допуснал грешка — „Св. Спас“ („Възнесение Господне“) е патриаршеската църква в Търновград. За строителната ѝ история вж. Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV в. — В: Царевград Търнов. Т. 3. С., 1980.

три тленни пръста от последния в иноците Теодосий на мястото Устие при град Търново при благоверния Иван-Александър и неговата царица, новопросвещената Теодора“)²⁶, *Ватиканският препис на Манасиевата хроника* по поръка на цар Иван-Александър, преписана от поп Филип²⁷, *Четвероевангелието на цар Иван-Александър* („... който написа тази книга се нарича монах Симон [Симеон], раб на господина моя цар“)²⁸.

По своето съдържание особено внимание заслужава Лаврентиевият сборник на Иван-Александър (1348). Той излиза извън богослужебните четива и свидетелствува за по-широките интереси на българския владетел и необходимостта от разнообразна по характер книжнина. Сборникът съдържа не само преводи, но и оригинални старобългарски паметници: Кириловото „Написание за правата вяра“, Храбровото сказание „За буквите“, „Черковно сказание“ от Константин Преславски²⁹. От професионалните книжовници от скрипториите на Двореца може да се спомене още името на Добромир: „Царят повели, Добромир писа в Сергевци, декември, 1 ден, събота“³⁰ и търновския книжовник Първослав („тази книга е написана [от мене, който] се наричах Първослав по повеля на всепочитания между велможите на българското царство логотет Мита.“³¹

Намереният при археологическите разкопки епиграфски материал дава възможност да се определи грамотността на различните социални групи столично население. Освен на професионалните книжовници грамотността била позната и на широките слоеве. Трябва да се има предвид, че във Второто българско царство основният грамотен слой на обществото било духовенството. Степента на неговата грамотност била твърде различна; това проличава от ръкописи, отделни преписи, приписки и надписи-графити. При епиграфските надписи могат да се разграничат два стила — тържествен и битов. Тържественият стил е използван преди всичко от майсторите-златари при изписването на надписи върху сребърни и златни предмети, съдове или накити. Много често надписите от тържествения стил имат и орнаментален характер и са елементи от украсата на предмета. Обикновено те са много близки до съвременните книжни начертания на буквите. Съвършено друго дава обикновеният битов стил. При него се забелязва стремеж към бързо и ясно изписване на буквата — опростени начертания, запазване на основната ѝ схема. Този начин на писане се изменя значително по-бавно, тъй като простотата и удобството на изработените форми позволява те да се запазят без изменения по-дълго време.

Общо епиграфският материал се разделя на две големи групи: 1. Надписи, направени в процеса на изработването — подглазурни надписи и монограми върху сграфито съдове, официални надписи върху камък, надписи върху пръстени, накити, съдове и др., които дават информация за грамотността на техните производители, и 2. Надписи-графити, които дават информация за грамотността на техните притежатели; надписи върху строителна керамика, камък и др., т. е. грамотност на широки слоеве от населението.

²⁶ И в. Дуйчев. Цит. съч., с. 155.

²⁷ И в. Дуйчев (Цит. съч., с. 347) приема като по-вероятно хрониката да е преписана от поп Филип I *приписал* са..., а не само той да е прибавил неща към ръкописа („приписал“).

²⁸ Л. Живкова. Четвероевангелието на цар Иван Александър. С., 1980, 46—47.

²⁹ К. Кувев. Иван Александровият сборник от 1348 г. С., 1981, с. 7.

³⁰ И в. Дуйчев. Цит. съч., с. 130, 134.

³¹ Е. Коцева. Александрийско-попгерасимово писмо в българските ръкописи от втората половина на XIV в. — Старобълг. литература, № 1, 1971, 380—381.

От няколко фрагмента с надписи-графити личат женски имена (Марина, Анина, Рада и т. н.), т. е. те са показател за грамотност на столичанките.

Многобройните надписи-графити, монограми и буквени съчетания, издраскани върху сграфито съдове (около 30% за Царевец), въпреки несигурните данни показват, че около една трета от столичното население е била грамотна³². Ако приемем, че грамотният човек пише за човек, който може да го разбере, а не за себе си, този процент може да бъде значително по-голям.

Голямото разнообразие на предметите с надписи: от златния пръстен до глинения съд и тухлата с издраскания кръст и формулата Исус Христос Ника (Исус Христос Побеждава), е доказателство, че грамотността е навлязла широко в бита на столичното население³³.

Развитието и увеличението на грамотността е показател за широката образователна система в столицата, като грамотността нараства особено през XIV в.

Тези факти подсецат за интересни явления в тогавашния български духовен живот: по всичко изглежда, че в столицата Търново прицърковните училища са били посещавани от деца, принадлежащи към различни социални слоеве. По-широкото навлизане на елементарната грамотност сред столичното население е характерно преди всичко за XIV в. Умеещите да пишат занаятчии имали твърде високо самочувствие и проявявали удивително съзнание за значимостта на стореното от тях. Нарасналата народна грамотност е явление ако не с ренесансов, то поне с предренесансов характер и е едно от най-положителните явления в тогавашния духовен живот³⁴.

³² Й. А лек с и е в. За грамотността на населението в Търново. — В: Средновековният български град. С., 1980, 205—213.

³³ Пак там, с. 213.

³⁴ В. Г ю з е л е в. Образование и грамотност . . . , с. 42.